

שולמית לסקוב: "אוגוסט 1914" לסולז'ניצין

לזכר רותי גילוז, באהבה

אוגוסט 1914 הוא הרומן הרביעי שפירסם סולז'ניצין ובו, כך מוסרים מקורות שונים, ראה את גולת-הכותרת של יצירתו הספרותית. הספר בשלמותו, שהחלף שלפניו הוא רק פתיחתו, אמור להצביע על תהליך ההידרדרות ברוסיה, שראשיתו עוד במפלתה בראשית מלחמת-1914, מפלה בעטיו של המימסד; מכאן שמהפכת-אוקטובר היתה תוצאה הכרחית מן המפלה, ולולא מהפכת-אוקטובר היתה רוסיה מגיעה למשטר ליברלי.

כדי להקל מלחץ הגרמנים על צרפת בת-בריתם, על-ידי משיכת חלק מכוחותיהם מזרחה, פתחו הרוסים במערכה נגד אוסטריה ופלושו לפרוסיה המזרחית. המערכה בפרוסיה המזרחית היא עלילת הרומן החדש של סולז'ניצין. בתחילה השיגו כאן הרוסים כמה נצחונות, אך הם לא השכילו להפיק מהם תועלת לפי שלא דאגו לקווי-אספקה בטוחים ולתיאום בין המפקדות השונות, ובהעברת פקודות-מיבצע סודיות ביותר לא השתמשו בצופן אלא הודיעו מה שהודיעו טלגרפית, בלשון רגילה, מתוך אמונה נואלת שהגרמנים לא יבינו. הגרמנים ניצלו מחדל זה במלואו, החליפו את הפיקוד אחרי מפלותיהם בקרבות הראשונים, והעמידו בראש החזית את המצביאים הינדנבורג ולדנדרוף. הואיל וידעו מראש על כל צעד של הרוסים, כיתרו צבאות הגרמנים חמש אוגדות רוסיות מכוחותיו של הגנרל סאמסונוב ונחלו את נצחונם המהולל בטאננברג ב-31.8.14. לדברי לוי-ג'ורג', היתה מערכה זו "קצת יותר מאימפרוביזציה אבירית, להציל את צרפת מטעויות הגנרלים שלה. סופה בטאננברג היה רע ומר".*

הסופר זוקף את המפלה לחובת הפיקוד העליון, המורכב גנרלים רודפי-נוחות, חסרי נסיון קרבי. אכן, היו בהם שלמדו מן הנסיון של מלחמת-יפאן אף כאלה שמוכנים היו לתת את נפשם למען המולדת, כסאמסונוב, שחש כי אין העניינים מתנהלים כשורה, אבל אין הוא מצליח להטות את פני הרעה ולבסוף הוא מתאבד לשמע הידיעה על התבוסות. אך רובם המכריע של המפקדים לא התאימו לתפקידם, שגו בלי הרף והוליכו את הצבאות אל עברי-פי-פחת. כל הישג משתבש בשל פעולות סותרות של מפקדות למיניהן, המודיעין כאילו אינו קיים, חטיבות צועדות ימים שלמים לחפש את האויב בלי למצאו, וכך מטלטלים את הגייסות עשרות מילים ממקום למקום, בלי מזון ובלי מטרه ברורה, ומתישים את כוחות החיילים במסעות וברעב עוד לפני שיירו ירייה אחת. כשהגרמני תוקף הוא עושה זאת בפתאומיות, בהפגזות

* זכרונות-המלחמה של לוי ג'ורג' (אנגלית), כרך א', Odham Press, London

אימים המפילות חללים רבים וגורמות נסיגה מבוהלת, ללא כל ארגון ותכנית, כאשר כוחות מתקדמים ונסוגים מתערבבים יחדיו באנדרלמוסיה נוראה. סולז'ניצין מתאמץ להראות את החייל הרוסי כאיש מסור, נאמן, מוכן לקרב בתנאים קשים ביותר, העושה ככל יכלתו לנצח במלחמה תוך עמידה עקשנית בעמדות מופגזות כשחללים נופלים מעבריו, כבעל תושיה ומוראל גבוה בכל מצוקה. עיקרו של הספר הוא במגמה להעמיד זה מול זה את אנשי-הצבא המשתתפים בקרבות ואת קומץ המפקדים העליונים. בעוד האחרונים נראים חדלי אישים וחסרי מעש, מוצגים האחרים בכל הטוב שבהם. אך מכיון שחוויותיהן של הנפשות אינן נמסרות מתוך נסיונו האישי, אגב הארת סביבתן, אלא מתוך המוצאות את ההמונים הגדולים, האלמוניים, אין לקורא נקודות-אחיוה להשתתפות בגורלן, ובאין אחיוה זו אין החוויה שלמה ונמצא הספר מחטיא את מטרתו. ואפילו זוכה דמות זו או אחרת לייחוד כלשהו, הרי המסופר עליה מועט מדי והיא בטלה-בששים בתוך קרבות ומסעות אין-קץ, והסופר מתאר אותה במלים משלו תחת שיכיר אותה הקורא מתוך מעשה, התנהגותה ושיחה. כך הוא לגבי צ'ירניגה, פלדסבל-התותחנים, וארסניי בלאגודריז'ב, שניהם ממשוטייעם הנכונים לכל מתוך מסירות ושכל ישר. כיוצא בהם הפודפורוצ'יק חריטז'וב, הערוך לקרב בכל התלהבות-נעוריו. הוא הדין בפרפורשצ'יק לינרטביץ', הסוציאליסט הנלעג, הרואה חובה לעצמו להציל את חייו על-ידי שיפול בשבי, כי אין הוא רוצה לסייע למשטר הצאריסטי. לדעתו, ככל שיירע כן ייטב, וההרעה תחיש את בוא המהפכה. לבסוף הוא חוזר למערכה מרוב בטלנות, לצד הגיבור הראשי של הרומן, וורוטינצב (סולז'ניצין מתיחס ללינרטביץ' ואל משפחתו באירוניה המסייעת את השקפתו נגד המהפכה).

למקרא הספר אי-אפשר שלא להתפס להשוואה עם מלחמה ושלום * של טולסטוי. השוואה כזאת היא בלתי-נמנעת כמעט כל-אימת שאתה קורא יצירה ספרותית העוסקת בעת-ובעונה-אחת בתנועות צבאיות גדולות ובחיייהם של אנשים המעורבים בה. מה-גם שהשפעת הרומן של טולסטוי על אוגוסט 1914 בולטת הן בתפיסה הכללית הן בדמויות רבות, גם אם מתנגד סולז'ניצין להשקפת קודמו ובהישיגיהם של מפקדים כמרטוס, ניצ'וולודוב ופברושין הוא מפריך את השקפתו, שכוח היולי שאין למשול בו ולא הפרט, המפקד או הגיבור, הוא הקובע את מהלך המלחמה, ההמונים העושים בה. לא כאן המקום לעימות מפורט בין "מלחמה ושלום" ל"אוגוסט 1914", אך ראוי להתעכב על כמה קווים בולטים, שאם אין בהם כלל כדי למצות את גדולת יצירתו של טולסטוי, דיים להבהיר עד כמה אין הספר החדש מגיע לרמתו של הישן.

טולסטוי כך גם סולז'ניצין מתחיל את ספרו בכמה דמויות שלכאורה עתידות הן לשמש מרכז-כובד במה שיסופר להבא. אצל טולסטוי לומדים להכיר את האנשים

* עברית, לאה גולדברג, ספרית-פועלים, 1953. את הקטעים מספר זה המובאים ברשימה חירגמתי מן המקור הרוסי בעצמי-ש.ל.

מעט-מעט, כדרך שמתודעים לבני-אדם בחיים. פוגשים אותם קודם-כל במסיבה ומתרשמים מהם קימעה, על סמך דעותיהם המושמעות בשיחות, תגובותיהם על הסובב אותם, גימוסיהם ויחסיהם זה לזה. הדמויות העיקריות מופיעות לאחר-מכן במסגרות אחרות, אינטימיות יותר, ובאות בקשר אל נפשות העתידות למלא את רובו של הספר ולהיות מעורבות הדדית. במסגרות האינטימיות מתודעים אליהן יותר, עומדים על תכונותיהן. אתה מתקרב אל אלה ומתרחק מאחרים כאשר יקרה לאנשים המודמנים בחוג מצומצם לאחר פגישה קודמת, מקרית. אלה אהובים עליך; אלה—שנואים; הללו בזויים. ובסופו של דבר, אתה חש ומשתתף עמם* בכל העובר עליהם.

באוגוסט 1914, כנגד זאת, מופיעים כמה גיבורים בתחילת הספר, אך לא מתוך הליכותיהם אנו מכירים אותם אלא מתוך מה שהסופר מעיד עליהם. עד-מהרה פוסק העיסוק בהם ומתחיל תאור הקרבות לפרטיהם; שוכחים אנו מי האנשים האלה, וכשאנו נתקלים באחדים מהם אחרי קריאת מאות עמודים, ואף זה למשך זמן קצר ביותר, שוב עלינו לדפדף אחורנית כדי לזכור במי המדובר, בעצם. הדמויות פשוט אינן קמות לתחייה, אינן נחקקות בזכרון.

אהדתו של טולסטוי, כשל סולז'ניצין, נתונה, מתוך פאטריוטיזם עמוק, לאיש-הצבא, זה העושה במלאכת המלחמה, לא מעט לפשוטי-עם. אלא שפשוטי-העם של טולסטוי שונים זה מזה בתכונותיהם ובהליכותיהם, ואילו ברומן של סולז'ניצין—מה ההבדל היסודי בין בלאגודריוב לבין צ'ירניגה, למשל?

גם אצל טולסטוי האנדרלמוסיה נוראה, אך הקורא רואה את המערכה בבהירות מלאה. באנדרלמוסיה חשים גיבורי הרומן הנלחמים, ומבעד לעיניהם היא נמסרת לקורא. ומה אצל סולז'ניצין? הוא מתאר תנועות של גופים עצומים, הפגזות כבירות, התקדמות של עשרות-אלפים לכיוון אחד, נסיגות של עשרות-אלפים בכיוון הפוך, הכל בערבוביה עד שאם אינך עורך מחקר על הנתונים המובאים בספר אין אתה יודע היכן אתה נמצא, איזה בטליון השתתף באיזו חזית ומניין הוא נסוג, וכיצד התרחש הכל. אתה מאבד כל קשר והבנה במתרחש, והעיקר—אתה מאבד כל יחס לנעשה. מרוב יער אינך רואה עצים, אינך רואה את האדם החי, גם אם, כאמור, צצה פה-ושם דמות זו או אחרת שכבר נתקלת בה קודם.

נתעכב-נא, כדי רגע, על דמות אחת כזאת. הנה צ'ירניגה, פלדבל-התותחנים. הוא רב תושיה ויומה, אמיץ, שש-אלי-קרב ובעל חוש-הומור. אלא שאף כאן מסופר לנו שכזה הוא ועלינו להאמין לדבריו. מעשים כמעט אין בידו. מאליה עולה השוואה עם דמותו של טושין ממלחמה ושלום, אותו קפיטן-תותחנים גלבב, שבאומץ-לב, התמדתו ודבקו במטרה עיכב את התקדמות הצרפתים ליד שנגרפן במערכת-אוסטרליץ. איך מתודעים אליו? הנסיך אנדריי שומע אי-שם קול טוב ונעים, וכעבור זמן הוא מכיר בבעליו של קול זה קפיטן קטן-קומה, רזה ומלוכלך, היושב יחף בקנטינה ואוכל והכל מוכיחים אותו בחיפה על שהוא, כקצין, אינו משמש דוגמה לאחרים בנימוסיו. וכבר הוא מתחבב על הקורא. אלא שספרו של טולסטוי כתוב

במין איזון נפלא. כל דבר יש לו ממד שני. אין טולסטוי מסתפק בפרשת גבורתו של טושיץ, ביחסו החם והרחום לאנשיו ולכל אדם, בגילויי ענוותו הגדולה ובתבונתו העממית העמוקה. כעבור זמן רב אנו מוצאים אותו קיטע יד אחת, צנום ועלוב, בבית-חולים צבאי גידח, נגוע-טיפוס כולו, נשפח מלב. וכאן, בפרק לא גדול, מצליח טולסטוי למסור מה שסולוֹזִיניצין מעלה, אם גם בעצמה רבה, בכל ספרו הגדול אגף הסרטן: * העולם המבודד, הפלגיטה המנותקת והנבדלת של חולים, אשר גם אם היו הגדולים בגיבורים או החשובים באנשים שוב אינם אלא אברים מדולדלים בחברה ורק יחד עם חבריהם למצוקה, עם ערכי-החיים המיוחדים להם, יש להם קיום כלשהו.

גם באוגוסט 1914 יש בית-חולים צבאי, בעיר ניידנברג, שהצבאות הנסוגים נוטשים אותו. דומה: סיטואציה מצוינת להעלות הרגשותיהם של אנשים עזובים לנפשם, פצועים, מהם גוססים. אך כשמדברים על הכל בלשון-רבים אין התרשמות של ממש ואין השתתפות אמיתית בסבל.

יש הרואים בוורטינצב של סולוֹזִיניצין דמות שעוצבה כדוגמתו של הנסיך אנדריי בולקונסקי של טולסטוי, חרף השוני הגדול ביניהם. לא ניפנס כאן להשוואה מפורטת של השננים: בנסיך אנדריי מתמקדות חוויות אנוש בסיסיות כאהבה, שנאה, קנאה, גאנה פצועה, ייאוש ומוות, וכל זה בצד חיפוש אחר ייעוד האדם בתוך סדרי-עולם בלתי-מובנים, אגב בקשת-אמת עקשנית; וורטינצב—כולו מאמץ לתקן את שקילקלו המפקדים הגדולים: להביא כמה בטליונים לכלל פעולה; לקבץ, בשעת נסיגה, כוח כלשהו שיוסיף להילחם; להיחלץ מתוך הכיתור, אגב ראייה בקרתית של אולת-יד המפקדה, וגישה של אהבה גדולה אל החייל הפשוט.

וורטינצב אינו נחשף לפנינו אלא בעניינים אלה אפילו מסופרים עליו, פה-ושם, דברים אחרים, ובתוך השאר שגמשך לקרבות גם כדי להתרחק מאשתו, שבתחילת נישואיהם אהב אותה ואחר-כך פג הרגש (כמו שקרה גם לאנדריי לגבי אשתו ליוה). אי-אפשר למששו, לדעת מה טיבו, מחוץ לאותם מאמצים שלו. ואילו אנדריי מתגלה במלחמה גם מצד אחר לגמרי: באותו רגע שפל צעירותו מציפתו והוא, הספקן המר והמאוכזב, לובש לפתע רוח של גבורת-עלומים, בסתירה גמורה לכפירתו, חוטף דגל שנפל, פורץ קדימה וקורא "אחרי". ושוב אותו איזון טולסטואי מופלא: כשהוא נפצע ושוכב בשדה-הקרב לאחר המערכה רואה אנדריי את השמיים שמעליו "הגבוהים עד אין שיעור, שעננים אפורים זוחלים על פניהם בשקט... כמה שקט, שלו וחגיגי, לגמרי לא כך כפי שרצתי—הירהר הנסיך אנדריי—לא כך כפי שרצנו, צעקנו ולחמנו... כלל לא כך זוחלים העננים על השמיים הגבוהים האינסופיים האלה. כמה אני מאושר שהכרתי אותם לבסוף. כן, הכל הבל, הכל שקר מחוץ לשמיים אינסופיים אלה. אין מאומה, מאומה מחוץ להם. אך גם זה איננו. אין מאומה מחוץ לדממה, להתרגעות. ותודה לאל..." אך בעודו רואה אינסופיות נשגבה זו, תוקפים

* עברית, י. סערוני, עם עובד, 1970.

אותו כאבים "ובלי משים נאנח אנחות חרישיות, מבקשות רחמים, כשל ילד". כמה הרבה אומרות מלים אלו, "כשל ילד", לגבי אדם גא, עצור וסגור כאנדרריי, ומה רב-רושם הוא העימות בין יצור-אנוש כואב לבין הרקיע החובק-זרועות-עולם. תיאור השמיים ברוח זו מופיע כמה פעמים גם באוגוסט 1914 ואין ספק שבא בהשראתו של טולסטוי, כפי שיתברר להבא.

המאיר-גנרל ניצולודוב משקיף על סביבו בלילה, אחרי הפגזה חזקה, והנה "דומית הדומיות! לא ייאמן כי רק לפני שעה קלה הכל המה כאן ורעש. ובכלל, קשה להאמין במציאות המלחמה עצמה... הכל מת ואיננו עוד. האדמה הגנוזה, השחורה משחור, התרפסה מתחת לרקיע חי, מנצנץ, שהכל בו שריר וקיים, הכל שומר על חוקיו ותחומיו" (ע' 174). ומעט הלאה, כשהוא מתווכח עם עמית: "הואיל והמלחמה נראתה דלה ואפסית כלפי הוד רוממות השמיים, פחתו ונסוגו גם ניגודי השקפותיהם [של ניצולודוב ועמיתו] בערב זה" (ע' 175). היכן כאן השילוב בין חוויה אישית ושגב הקיום, המוצא ביטוי כה מרומם ופיוטי אצל טולסטוי?

ואילו במקום אחר, אף הוא נוכח השמיים הרחבים, כמעט התעלה סולז'ניצין לרמת קודמו וזה—בתארו את סאמסונוב ברגעיו האחרונים: "דומיה שררה סביב. שקט גמור בעולם, אין אף זכר לצבא ולקרבות. נשב רוח קליל. רשרשו הצמרות... נשען על הגזע עמד סאמסונוב והקשיב לשאון היער. נשמע קול קליפתו המפציעה של האורן, והשאון המרומם, המטהר, מתחת לרקיע. הגנרל חש הקלה גוברת והולכת... לפעמים נלכד בכף המוות והיה מוכן לקץ, אבל מעולם לא ידע שזה כה פשוט, כה רבה הרווחה..." אך למחשבה שהאיבוד-לדעת חטא הוא, "עמד על ברכיו, הביט על השמיים, התנשם, נאנק בקול, ללא בושה, ככל יצור הגזוע ביער: 'אלי! ייעשה רצונך—מחל לי והכניסני תחת כנפיך. הנה רואה אתה: לא יכולתי ואיני יכול לנהוג אחרת'". (ע' 393)

הנסיך אנדריי מתיצב גם הוא נוכח המוות. הוא מפקד על גדוד-מילואים שאין מנצלים אותו ופגזים קוצרים באנשיו בלי שיהיה ביכלתם להגיב. כשנקלע ורוויטניצב למצב דומה, הגופלים הם שוב אלמונים, ומכיון שאין סולז'ניצין מתעכב על הזעזוע הפוקד את היחיד, אינו מעורר הזדהות מצד הקורא—ואילו במקרה של אנדריי פוקדת אימת-המוות אותו עצמו והיא מזעזעת. פגז נופל לרגליו וחג בעשב ואנדריי חסר-הישע רואה איך המוות משיגו. הוא שוכח הכל, אפילו את נאטאשה שמילאה את כל ישותו לפני כן, אותה נאטאשה שאינו יכול להוציאה מלבו חרף בגידתה. עתה מחשבה אחת-ויחידה מנקרת בראשו: "אינני יכול, אינני רוצה למות. אוהב אני את החיים, את העשב הזה, את האדמה, את האוויר..."

נאטאשה יש גם באוגוסט 1914—כאן שמה קסניה—המזדמנת בספר בנדיר, בהתחלה ובסוף. אך כל כמה שסולז'ניצין משתדל לעשותה התגלמות העלומים הנחמדים, על תהפוכותיהם, חיגם, קסמם ופרץ-חיותם, כגיבורתו של טולסטוי, אין הוא מעלה אלא דמות סנטימנטלית ומלאכותית.

לזכותו של אוגוסט 1914 ייאמר שכל-כולו מגלה הוא את אנושיותו, הגינותו וכנותו

של סול'זניצין, לא פחות מספריו הקודמים. כאן נתעכב רק על שתי דוגמות: הנה דברי הסופר על גודד שחציו מילואים, שיצא להילחם בכידונים מול אש: "בלבם תחושה כפרית בלתי-מהוקצעת—השדה שלהם, המלאכות שלהם, המשפחה שלהם... ללא כל מושג על הפוליטיקה האירופית, המלחמה הזאת... על יעדי הגיוס... והם לא נתפורו, לא הערימו, לא התחמקו... לא היו שייכים לעצמם אלא לחובתם האכזרית" (עמ' 327, 328). והנה—על מצבם הטרגי של הפטריוטים היהודים ברוסיה, דברים שמטיחה בתו של מהנדס יהודי רב-פעלים באביה: "אתה חי ברוסטוב בחדד התואר שלך 'אורח-כבוד אישי' ומי שלא עלה בסולם ההשכלה—יירקב ב'תחום-המושב'! לבתך קראת סופיה ולבנך ולאדימיר ואתה מדמה לך כי הרוסים רואים בך אח ורע? ... רוסטוב, הכרך הגדול, עיר החכמה והמדע... ופתאום כבהרף-עין נמסרה זו לידי של אטאמאן הקאזאקים, הגיבורים הללו שהסתערו עלינו במגלבים? ואתם מתקבצים ליד אנדרטת הקיסר ושרים 'אל מלך נצור'?" (ע' 488)

יש תיאורי גוף כובשי-לב וגם כמה מעמדים עזי-רושם. אחד מהם, מותו של סאמסונוב, כבר הוזכר. שני הוא—ישיבת המטכ"ל בראשות המצביא העליון, ניקולאי ניקולאיביץ', דודו של הצאר. בישיבה זו מעז וורוטינצב, שהוא רק פולקובניק, להטיח בפני גנרלים את אשמתם.

תיאורו של ניקולאי הוא אחד המקרים הבודדים בספר בהם הצליח הסופר לעצב דמות תלת-ממדית. אדם זה יודע מה המחדלים, מבקש לתקן, אך בשל שיקולים פוליטיים—ויותר מזה, בגלל מיסטיקה דתית אפלה, שפרוכים בה אמא רוסיה והצאר—באטיושקה [אבא]—אינו מתכוון לעשות מאומה. גישה חסרת-שחר זו מתמצית בתגובתו של ניקולאי ניקולאיביץ' על מברק-ניחומים ששלח לו ניקולאי הראשון על התבוסה והחללים הרבים, המסיים במלים: "עלינו לציית לרצונו של היושב במרומים. הסובל עד הסוף יינצל". "הסובל עד הסוף יינצל!" חוזר כמוקסם ראש הצבא... 'מה-רחום וחגון הקיסר, מה-רבה השמחה שהוא שולח לנו... 'עלינו לציית לרצונו של היושב במרומים! הסובל עד הסוף יינצל!' (ע' 499). ומיד אחר-כך מספר המפקד העליון, בהתלהבות גדולה, כי הקיסר פקד לשלוח למטה העליון איקון הנקרא "התגלות האם הקדושה של סרגיי הקדוש". במיסטיקה חשוכה זו, שגם סאמסונוב נפל לה קרבן, רואה אולי סול'זניצין, הדוגל באמונה פשוטה, את אחד משרשי אסונו של העם הרוסי.

בספריו יום אחד בחיי איבן דניסוביץ' * ובמדרור הראשון ** נתון סול'זניצין לבעיה החשובה-מכל בחייו ובחיי עמו: משטר הדיכוי. גדולתו של הספר הראשון אינה ברמתו האמנותית דווקא אלא בעצם ההעזה להוציא לאור ברוסיה של או, בפעם הראשונה, את זוועות מחנות-הריכוז שבמדינה. אפילו באוגוסט 1914 אין הסופר יכול להימנע מלרמוז עליהם. כשהגרמנים מובילים שבויים רוסיים למכלאות הוא

* עברית, אליהו פורת וחיים פלג, ספרית-פועלים/גלבוש, 1963.

** עברית, ברוניםלב ואברהם בן-יעקב, הוצאת שוקן, 1970.

כותב: "אמצאה חדשה! כיצד לשמור על המון כה רב בשדה הפתוח שלא יברח!
וכי לאן יש לכנסם? אמצאה חדשה! מחנה רייכוזי-ו-ו... מבשרת עידן המאה
ה-20". (ע' 448)

במרוך הראשון התלכדה מגמתו של הספר, להוקיע את המצוקה הגדולה של תושבי
רוסיה, עם יכולת אמנותית, עד שבאמצעות סבלם של הבודדים אולי הקיף הסופר
את האומה כולה, זו שבני-חורין שבה מאסרם אולי קשה מזה של הכלואים. אף-על-
פי-כן, אם ננסה לתאר לעצמנו ספר זה לרגע בלי המוטיבציה שלו, ספק אם יעמוד
במבחן לפי כוחו האמנותי בלבד, שכן אוניברסליות אין בו. את האוניברסליות השיג
סולז'ניצין באגף הפרטן. גם אם יהיו שיראו בספר זה סמל לסרטן השלטון האוכל
בבשר העם, הרי עיקרו—ממלכת החולים המנותקת מעולם הבריאים. דבר זה אינו
תלוי בשום משטר, והוא נמסר מתוך חוויותיהם של האנשים המנותקים הללו.
באוגוסט 1914, לעומת זאת, ביקש הסופר לרדת אל שרשי שברו של העם הרוסי,
ודומה כי כאן ראוי לומר: "תפסת מרובה לא תפסת". קטעי העתונים והתסריט
המשולבים בספר מחזקים עוד יותר את האמת שבמימרה זו. אפשר רק לקוות
שבהמשך היצירה ישתנו הדברים.